

Joanna Getka*

**PROSTA MOWA W TEKSTACH
O CHARAKTERZE RELIGIJNYM XVIII WIEKU
(*Czyn jerejskiego nastawljenija, Poczajów 1776*)¹**

“PROSTA MOVA” IN TEXTS OF RELIGIOUS NATURE
FROM XVIII CT.
(*Чинъ Јерейскаго наставленія, Pochayev 1776*)

The article presents the analysis of “prosta mova” in the religious text from the eighteenth century *Чинъ Јерейскаго наставленія*. This language – colloquial language of the population of the eastern lands of the former Republic of Poland only occasionally appears in the printed texts in the eighteenth century.

Keywords: printing, “prosta mova”, religious literature, the 18th century

Słowa kluczowe: drukarstwo, prosta mowa, literatura religijna, XVIII wiek

Drukarstwo bazyliiańskie, którego największy rozwój miał miejsce w XVIII wieku, to przedsięwzięcie, którego rola społeczna i kulturowa jest w Polsce trochę niedoceniana ze względu na peryferyjne położenie drukarni (na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej). Tymczasem wśród wydań bazyliiańskich znajdują się wielkie dzieła oświeceniowe (nierzadko tłumaczone na polski

* Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Uniwersytet Warszawski, ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa; e-mail: j.getka@uw.edu.pl

¹ Badania prowadzone dla potrzeb niniejszej analizy zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/D/HS2/03672.

przez samych zakonników), które w języku polskim wyszły po raz pierwszy właśnie spod pras bazylikańskich².

Szczególnie istotne jest jednak znaczenie drukarstwa bazylikańskiego w rozwoju kultury ruskiej – białoruskiej i ukraińskiej w XVIII wieku. O ile polszczyzna była w tym okresie językiem o uznanym statusie języka literackiego, o tyle „prosta mowa” uważana była za język o ograniczonych funkcjach.

Misja ruskojęzycznego drukarstwa bazylikańskiego polegała więc przede wszystkim na zmianie percepcji języka codziennej komunikacji i ukazaniu jego możliwości dla tworzenia ksiąg i tekstów zawierających treści abstrakcyjne. Chcąc pozyskać nowych wiernych i utwierdzić w wierze już wierzących, zakonnicy zaczęli wprowadzać do ksiąg o charakterze religijnym teksty w języku ruskim, zrozumiałym dla ogółu. O ile jednak sam druk owych tekstów (nawet mimo braku tradycji druku w języku ruskim) nie rodził – poza kwestiami graficzno-ortograficznymi – większych problemów, o tyle dostosowanie tego języka do potrzeb wyrażania myślenia abstrakcyjnego było już wyzwaniem: w języku ruskim funkcjonowały pojęcia związane z codziennym bytem, brakowało jednak pojęć z zakresu życia duchowego, kościelnego, gdyż „językami wiary” były tradycyjnie cerkiewszczyzna oraz łacina.

W efekcie język ruski – prosty musiał przejść tę samą drogę, którą ponad wiek wcześniej przeszła polszczyzna, stając się na równi z łaciną językiem ksiąg religijnych (choć oba języki w XVIII wieku nie miały statusu języka liturgicznego).

Co istotne, ruskojęzyczna spuścizna drukarska obejmuje nie tylko teksty zwarte, ale i różnego rodzaju fragmenty ruskojęzyczne drukowane w tekstach w języku polskim, cerkiewnosłowiańskim czy łacińskim. Pozwalało to zakonnikom na stopniowe wprowadzanie prostej mowy do tekstów o charakterze religijnym, dla których zarezerwowana była cerkiewszczyzna.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie, w jaki sposób prosta mowa przenikała do tekstów o charakterze religijnym, na przykładzie tekstu wydanego

² Są wśród nich m.in.: *Podróże Gulliwera* (1784), *Nurzahad* (1784), *Ksiądz Wikary* (1787), czy *Kalwinka na pustyni wychowana* (1788), por.: Swift Jan, *Podróże kapitana Gulliwera w Różne kraje dalekie*, t. I–II, Supraśl 1784, [Frances Sheridan], *Nurzahad człowiek nieśmiertelny, historia wschodnia napisana w języku angielskim*, Supraśl 1784, [Henry Fielding], *Ksiądz wikary i przyjaciel jego...*, nakładem Józefa Rogowskiego bibliopoli wileńskiego..., t. I–II, Lipsk [Supraśl] 1787. Wydanie miało edycję tytułową w 1790 roku: [Henry] Fielding, *Bombiza luterski w urzędzie wikarego*, t. I–II, Lipsk [Supraśl] 1790. [Charlotte-Marie-Anne Charbonnier de La Guenserie], *Kalwinka na pustyni wychowana albo pamiętnik Miledy B.*, t. I–II, Supraśl 1788. J. Getka, *Polskojęzyczne druki bazylikańskie XVIII wiek*, Warszawa 2013.

przez bazylianów z Poczajowa w 1776 roku pod tytułem *Чинъ Іерейскаго наставленія в пути вѣчнаго жити болѣзнующихъ, с приложениемъ подробнаго по всѣмъ заповедемъ о грѣсехъ испытанія. Вкупѣ же образъ наставленія осужденыхъ на смерть оузниковъ, въ оудобнѣйшее употребленіе по желанію многихъ напечатанъ, по соизволенію настоящихъ, в святой чудотворной Лавре Почаевской, Чина Святаго В. В., Пoczajów 1776 (dalej: *Сынъ јерејскаго наставленія*...), a dla oznaczenia przykładów: Cz.1776).*

JEŹYK RUSKI W DRUKACH BAZYLIAŃSKICH

Język ruski

Problem *prostej mowy (języka ruskiego)*, będącej podstawowym językiem komunikacji na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej, od dawna stanowi przedmiot dyskusji lingwistów, wynikającej przede wszystkim z różnego rozumienia terminów, które stosowali dawni pisarze. O ile w tekstach z XVI–XVII wieku autorzy używają określeń *język ruski*, *ruska mowa*, *prosta mowa*, a nawet *prosta ruska mowa*, co mogłoby świadczyć, że dla nich terminy te były synonimiczne (i tak też określenia te będą stosowane w niniejszym artykule), to współcześnie pojawiają się liczne koncepcje, wedle których były to dwa różne warianty ogólnego języka „zachodnioruskiego”. Co znamienne dla tej dyskusji, nie ma też zgody co do terminu „zachodnioruski”, zastosowanego pierwotnie przez Jefima Karskiego dla określenia języka starobiałoruskiego [Karskij, 1962, s. 253–263; Sobolewskij, 1907, s. 2, 17]. Negujący ten termin badacze wskazują, że nie ma analogii do innych określeń typu: „wschodnioruski” czy „północnoruski”³. Biorąc pod uwagę fakt, że zabytki „zachodnioruskie” powstawały często poza etnicznymi ziemiami białoruskimi i zawierały cechy zasadniczo wspólne dla dialektów białoruskich i ukraińskich, uzasadniona wydaje się teza, że język „zachodnioruski” w równym stopniu był związany z kulturą Białorusinów, jak i Ukraińców [Mojsijenko, 2006, s. 72–73].

W efekcie lingwistycznych sporów, obok najprostszych definicji ujmujących prostą mowę jako „język pisany odrębny od cerkiewszczyzny i polszczyzny przez nasycenie fonetyki i słownictwa elementami żywego języka ludowego” [Lehr-Splawiński, Zwoliński, Hrabec, 1956, s. 30; Brückner, 1950, s. 358], pojawiają się teorie, wedle których *ruska* i *prosta mowa* stanowią warianty

³ Choć terminem *południoworuski* w znaczeniu *języka ukraińskiego* posługuje się w swoich pracach Mychajło Maksymowicz [Kozak, 2006, s. 130 i nast.].

wspomnianego wyżej ogólnego języka „zachodnioruskiego”. Władimir Miakiszew twierdzi, że o ile określenie *język ruski* utworzone zostało przez ruskie elity intelektualne dla potrzeb odróżnienia ich języka od polszczyzny, to *prosta mowa* stała w opozycji do cerkiewszczyzny [Miakiszew, 2008, s. 38–39]. Teorie sugerujące istnienie dwóch systemów: *języka ruskiego* i *prostej mowy* wskazują na różne ich zastosowanie: *prosta mowa* miała być językiem literatury, *język ruski* był językiem kancelarii i aktów prawnych (takie przekonanie wyrażają m.in. Pawło Pluszcz, Władimir Miakiszew, Michael Moser) [Miakiszew, 2008, s. 33]. Pokrywa się to po części z teorią o gatunkowej dyferencjacji cech językowych zabytków, wedle której w piśmiennictwie administracyjno-prawnym dominują cechy białoruskie, w tekstach literackich zaś – ukraińskie. Zakres użycia terminu *język ruski* jest przy tym według W. Miakiszewa szerszy, określenie to występuje zarówno w tekstach literackich, jak i prawnych [Miakiszew, 2008, s. 38–39].

Równolegle funkcjonuje pogląd, że *prosta mowa* stanowiła kontynuację *języka ruskiego* i była używana na ziemiach ukraińskich po XVI wieku (zwolennicy tego poglądu to P. Pluszcz i Jurij Szewelow)⁴. Większość badaczy rozciąga jednak zasięg jej występowania na ziemię białorusko-ukraińskie, uznając ją za twór ponadregionalny, zrozumiały przez Białorusinów i Ukraińców [Moser, 2002, s. 211; Miakiszew, 2008, s. 20, 38–39; Humieckaja, 1965, s. 44; Morita, 2002, s. 147–153; Mojsijenko, 2006, s. 77; Pluszcz, 1962, s. 140; Rusaniw's'kyj, 2002, s. 65]. Jako język ponadregionalny *prosta mowa* musiała być w jakiejś części wytworem sztucznym. Borys Uspienskijski opisując *prostą mowę* zauważa, że różni się ona tak od cerkiewszczyzny, jak i od żywego języka Białorusinów i Ukraińców [Uspienskijski, 1994, s. 68]. Co istotne, naukowcy wskazują, że tradycja piśmiennicza *prostej mowy* w XVIII wieku wygasa, ustępując miejsca erze literatury w językach narodowych [Moser, 2002, s. 259]. Badanie języka ruskojęzycznych tekstów bazylikańskich skłania jednak do weryfikacji tej tezy, sugerując ewolucyjny charakter tej tradycji, nie zaś zastąpienie jej nową tradycją. Świadczą o tym teksty z połowy i końca XVIII wieku, spisane językiem zbliżonym do współczesnych języków białoruskiego i ukraińskiego (których funkcje wykraczały poza wspomniane wyżej kancelaryjną i literacką).

⁴ „(...) «ruska mowa», w rzeczywistości była wspólnym językiem literackim dla Białorusinów i Ukraińców..., funkcjonującym w XIV–XVI ww., aż do pojawienia się na Ukrainie tzw. «prostej mowy»” [Pluszcz, 1962, s. 140; Szewelow, 2002, s. 719].

Druki ruskojęzyczne

Profil wydawniczy przyklasztornych typografii bazylikańskich w XVIII w. wyrażał nową politykę wydawniczą, kształtowaną pod wpływem oświeceniowego ruchu społeczno-umysłowego. Stopniowo, od połowy XVIII wieku, zaczynają pojawiać się teksty o tematyce świeckiej⁵ w języku ruskim. Są to poradniki i dokumenty, jednostkowo literatura piękna (poezja). Choć tekstów tych nie było wiele, nie były one też zróżnicowane pod względem gatunkowym, to jednak dowodzą one tego, że druk w języku ruskim stanowił dla bazylianów nie tylko środek komunikacji z wiernymi, ale i cel sam w sobie. Dążono do popularyzacji i wzrostu znaczenia języka wiernych, jako elementu kształtującego ich odrębność. Chodziło również o włączenie Rusinów w życie kulturalne Rzeczypospolitej i zerwanie z pokutującym od XVII wieku stereotypem utożsamiającym użytkowników ruszczyzny z ludnością wiejską. W tym celu wydano poradnik *savoir vivre*'u, gdyż „plebejusza zdradzała niemal z miejsca nieznamość tych właśnie reguł gry towarzyskiej i zachowań, tym bardziej, że grzeczność ta miała wiele odcieni” [Tazbir, 1976, s. 24]. Co ciekawe, poradniki i kompendia *savoir vivre*'u cieszyły się niesłabnącym zainteresowaniem. Osobną grupę druków w języku ruskim stanowiły pieśni, stojące na pograniczu literatury pięknej i użytkowej, religijnej i świeckiej, ludowej i artystycznie opracowanej. Świadczą one o wzajemnym wpływie tradycji ustnej i pisanej: pieśni ludowe były niewątpliwie przez bazylianów opracowywane, ale później właśnie te opracowane wersje zakotwiczyły się w tradycji ludowej i trwają w niej do dziś.

Wśród druków ruskojęzycznych dominowały oczywiście teksty o tematyce religijnej, co wiązało się z konstytutywną działalnością zakonu, która wymagała używania ksiąg kościelnych do sprawowania obrzędów religijnych. Dla realizacji tej misji wydawano brewiarze, mszały, graduały, antyfonarze, modlitewniki i ewangeliarze. Nie odbiegało to zresztą od tendencji wydawniczych w państwach zachodnioeuropejskich [Cieński, 1992, s. 97]. Księgi te z założenia nie były jednak tekstami w języku ruskim, bowiem – na co wskazywano wyżej –

⁵ Sięgnięcie po literaturę świecką może też tłumaczyć aspekt ekonomiczny. W pewnym momencie rynek książek religijnych, zwłaszcza zbiorów kazań, stał się ograniczony – po nasyceniu zapotrzebowania parochowie nie byli zainteresowani zakupem kolejnych zbiorów. Świadczą o tym zachowane nierozcięte nawet egzemplarze niektórych druków (m.in. Marcin Gajdziński, *Kazania niedzielne od Zielonych świątek aż do Adwentu. Nauki moralne w sobie zawierające...*, Wilno 1792, znajdujące się w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego).

językiem Kościoła grekokatolickiego pozostawała cerkiewszczyzna⁶. Trebniki czy czynowniki zawierają więc tylko drobne fragmenty w języku ruskim (teksty przysięg, rozmów z parochem). Takie elementy (modlitwy, zwroty, wskazania) pojawiają się w kolejnych wydaniach na temat obrzędu przyjęcia nowicjusza do stanu mniszego, pt.: *Послѣдованіе постригу двою* 1750 [Poslidowanije postryhu, 1750] i *Послѣдованіе постригу двою* 1793 [Poslidowanije postryhu, 1793], w katechizmie pt. *Катехизмъ мѣссѣонарскій* 1788 [Katechizm missio-narskij, 1788], w akatystarzach oraz w swoistym poradniku dla parochów pt. *Чын јерејскогo настaвлјеніја*, którego język jest przedmiotem analizy w niniejszym artykule. Wspomniane fragmenty można znaleźć w tych częściach ksiąg, które stanowiły dialog między kapłanem i wiernym: w przysięgach małżeńskich, w formule spowiedzi czy sakramencie chorych, co jest uzasadnione potrzebą świadomego uczestniczenia przez wiernych w sakramentach.

***Чын јерејскогo настaвлјеніја* na tle innych ruskojęzycznych tekstów bazylikańskich o charakterze religijnym z XVIII wieku**

Wydany w Poczajowie w 1776 roku *Чын јерејскогo настaвлјеніја* zawierał występujące w wydanych wcześniej trebnikach bazylikańskich fragmenty ruskojęzyczne związane z sakramentem namaszczenia chorych i ostatnim namaszczeniem (m.in. rozmowy z chorym itd.). Fakt, że w wydanych już po tej książce trebnikach odsyłało do tego właśnie wydania, świadczy o tym, że była to pozycja potrzebna i popularna. Co więcej, w części dotyczącej ostatniego namaszczenia trebniki bazylikańskie wydane w końcu XVIII wieku przekazywały fragmenty z tego wydania niemal bez żadnych zmian. Do takich wniosków prowadzi na przykład analiza treściowo-językowa rozmowy duchownego z chorym z *Чыну... 1776* (s. 30–32v) i *Trebnika* z Poczajowa z 1786 roku (s. 155 i nast.). Warto podkreślić, że to właśnie redakcja tekstu z *Чыну...* stała się podstawą tekstu w *Trebniku* 1786, nie zaś analogiczny fragment z *Trebnika*

⁶ Nie oznacza to, że bazylianie nie wydawali tekstów w całości ruskojęzycznych. Do tego typu wydań należą kierowane do misjonarzy i używane podczas misji wysokonakładowe i wielokrotnie wznawiane teologie moralne i zbiory kazań: *Собраніе прыпадковъ краткое*, 1722 [Sobranije pryypadkow, 1722]; *Собраніе прыпадковъ*, 1732 [Sobranije pryypadkow, 1732]; *Поученіе о с[вя]тих тайнах*, 1745 [Pouczenie, 1745]; *Богословіа нравоучителная*, 1751 [Bohosłowia nrawouczielnaja, 1751]; *Богословіа нравоучителная*, 1756 [Bohosłowia nrawouczielnaja, 1756]; *Богословіа нравоучителная*, 1787 [Bohosłowia nrawouczielnaja, 1787]; *Науки парохіальніа на недѣли и свята урочистія цѣлого року*, 1792 [Nauky parochialnija, 1792]; *Науки парохіальніа на недѣли и свята урочистія цѣлого року*, 1794 [Nauky parochialnija, 1794].

P. Mołyły, w którym zamieszczono wzorcową wersję tego typu rozmowy. *Czyn jerejskiego nastawljenija...* przyczynił się więc do utrwalenia ceremonii obrzędu namaszczenia chorych w takiej postaci w końcu XVIII wieku.

Jak sugeruje pełny tytuł wydania, składa się ono z dwóch części: pierwsza dotyczy „godnego wyprawienia duszy do nieba”, a więc ostatniego namaszczenia i ostatniej spowiedzi, druga zaś zawiera opisy obrzędów i modlitwy nad skazanymi. Opublikowano w niej szereg różnych modlitw odpowiadających różnym momentom w życiu skazanego: od pierwszego spotkania z duchownym w celi, poprzez przygotowanie do sądu, wyjście na rozprawę i zakucie w kajdany, przyjęcie wyroku, a w razie wyroku skazującego – przygotowanie się na śmierć, obejmujące nie tylko modlitwy i spowiedź więźnia, ale również modlitwy nad miejscem przyszłego stracenia itp.

Obrzędy związane z egzekucją nie ograniczają się jedynie do modlitw nad skazanym, ale zawierają też element dydaktyczny. Po wykonaniu kary duchowny zwraca się do uczestniczących w wydarzeniu najpierw z prośbą o odpuszczenie winy skazańcowi, potem zaś, zgodnie z wytycznymi zawartymi w książce, ma on wygłosić naukę na temat konieczności przemyślenia swojego postępowania, by nie popełnić błędów, za które trzeba będzie zapłacić życiem.

W części opisowej i modlitwach książka napisana jest językiem określanym często jako „staroksiążkowy” czy wręcz cerkiewnosłowiański. Co jednak ważne, w drugiej części *Czynu...* rozmowy z chorymi i więźniami, modlitwy oraz formuły wiernych zapisano w prostej mowie, to jest dostosowano owe fragmenty pod względem językowym do mowy wiernych. Świadczą o tym nie tylko liczne ukrainizmy leksykalne, ale i ortografia – sugerująca ukraińskie cechy fonetyczne (np. жалую забувавъ, Cz. 1776: 22v–23). W efekcie, w *Czynie jerejskiego nastawljenija...* język ruski przeważa. Jest to zresztą świadomy zabieg wydawców, którzy zachęcają parochów, by także te napisane w cerkiewszczyźnie fragmenty tekstu odczytywać po rusku, co ułatwi kontakt umierającego z duchownym: „Сія и инія краткія стіхи и молитвы мудрый Іерей наученному словенскимъ, простому же оумирающему, простымъ рускимъ языкомъ да переводить: оувѣщавъ и предстоящія оусердно молитися оумирающемъ” (Cz.1776: 32v).

JĘZYK RUSKI W CZYNIE JEREJSKOGO NASTAVLENIJA

W kontekście podjętego w artykule tematu bardzo ciekawą częścią analizowanego wydania jest tekst zamieszczony na stronach od drugiej do dwudziestej. Wizytujący chorego czy też umierającego jerej mógł odnaleźć tam gotowy,

szczegółowy zestaw pytań spowiedzi generalnej. Zostały one pogrupowane wedle grzechów przeciw kolejnym przykazaniom, a każde z nich rozpoczyna się zaimkiem pytajnym „jeżeli”, na przykład: „Ежели когда не о(т) дававъ себе діаволу, Ежели мимо Б[о]га, не оудавався когда въ бѣдахъ, до чаровъ, забобоновъ?” (Cz.1776: 4v), „Ежели не немовлявъ якого свѣдка несправедливого присягнути пред судомъ и много свѣдковъ” (Cz.1776: 7v–9), „Ежели на танцѣ, пѣятики, игри и распусті, мѣсто набоженства въ церкви, дни св[я]тіи теравъ?” (Cz.1776: 9v), „Ежели о[т]ца, матеръ шановавъ, слухавъ ихъ когда що казали доброго? найпаче в старости ежели имѣлъ о нихъ попечителство. Ежели на лаявъ ихъ, не желавъ имъ хоробы, или смертивъ мысли, въ с[е](р)дцѣ, и явно? Ежели на посмѣвался имъ, не оударилъ самохотя, не дай Боже! Тоежъ все разумѣти принадлежитъ о(т) подданныхъ ко властителомъ, о оученницѣхъ ко оучителемъ, о рабахъ ко господиномъ своимъ” (Cz.1776: 10v–11).

Dodatkowo, na stronach od trzydziestej ósmej do czterdziestej verso wymienione zostały grzechy przeciwko kolejnym przykazaniom.

Analiza zamieszczonych w tekście pytań i odpowiedzi daje świadectwo języka ruskiego XVIII wieku, którego cechy najjaskrawiej widoczne są na poziomie fonetyki / ortografii i leksyki. Badanie języka zabytku potwierdza przy tym przypuszczenia, że te cechy „żywego” języka, które są wspólne dla obu języków zachodnioruskich, białoruskiego i ukraińskiego, autor odzwierciedla chętniej. Należą do nich: utrata nagłosowego [i-]: *мѣвавъ* i obok: *имѣвавъ*, występowanie frykatywnego [ɣ] zapisanego za pomocą grafemu *г* (*гандлѣ*), o czym pośrednio świadczą zapisy wybuchowego [g] w wyrazach zapożyczonych: *Гвалтъ*, stwardnienie spółgłosek [ʒ], [ʃ], [č]: *знаетежъ, знайдешъ*; dysymilacja w zaimku **что* i obecność pytajno-względnego zaimka *що, щожъ*, przejście [*i] → [y]: *о(т)дававъ становивъ шановавъ, слухавъ не мысливъ не каравъ не калъчивъ, довго*, wzdłużenie spółgłosek: *замѣшанъ* 'я.

Obok tych cech zarejestrowano szereg cech o charakterze stricte ukraińskim: ikanie, zaznaczone przez zastosowanie grafemu *ѣ* [e] w miejscu [e] i [o]: *бѣйка, спѣванки, калъчивъ*; zbliżenie artykulacji [u] i [y], co doprowadziło do powstania form: *бувъ, забувъ* ale: *былъ*; zbliżenie artykulacji [i] i [y]: *мита плативъ, вивозивъ*; przegłos [e] → [o] po spółgłoskach historycznie miękkich (szczelinowych) i [j], przed spółgłoskami twardymi: *оучонный*, który w odróżnieniu od języka białoruskiego nie występuje w wygłosie, por.: *позиравъ на лице*.

Występująca w tekście leksyka wykracza tematycznie poza ramy słownictwa religijnego. *Czyn...*, oprócz tego, że zawiera bogactwo ruskiej leksyki teologicznej oraz związanej z ówczesnym systemem penitencjarnym (*судія, виселица, повешеніе* itp.), stanowi też znakomity materiał kulturoznawczy i socjolingwistyczny – informuje o panujących realiach społeczno-kulturowych, ukazując z jednej strony świat wartości, wierzeń i wyobrażeń ludności ruskojęzycznej, z drugiej zaś – organizację życia społecznego.

Tekst zawiera szeroki zestaw leksemów na oznaczenie różnego rodzaju przesądów:

чари, гусла, характеров ношеніе, записованіе себе діаволомъ, оудаваніяся до бабъ, кушеніе, на стрелбѣ присяганіе, оуроковъ злваніе, шептаніе, замовеніе, вѣщба, ворожби, о(т)ступленіе вѣри, молитвы забобонныя, чарнокнижство, святокупство, вѣрованіе сномъб прокляцтво, со взиваніемъ діавола, повѣтря, з' жиченіемъ хоробы.

Na marginesie należy stwierdzić, że umieszczenie wśród grzechów przeciwko pierwszemu przykazaniu między innymi wiary we wróżby i zwracania się o pomoc do „bab” – szeptunek, świadczy o silnej pozycji świata magicznego, pogańskiego w światopoglądzie osiemnastowiecznego mieszkańca dawnych wschodnich ziem Rzeczypospolitej.

Równie bogaty jest leksykon ułomności i przywar społecznych:

пїянство, танць, Родителей неслуханіе, зневага, проклинаніе, бїеніе, Пановъ неслуханіе, обмовляніе, нещирое служеніе, забойство, бїйка, раненіе, крадежь, здирство, разбой, ошуканіе, кламство, обмова, облуда, шемраніе, розславленіе чужоложство, погляданіе любе(З)ное, мысли нечистїи, мовленіе жартовъ, спѣванки, сны шпетнїи з' оуподобаніемъ.

Tekst ukazuje także zmieniającą się sytuację społeczno-polityczną w końcu XVIII wieku. Z jednej strony jest to czas coraz większego zagrożenia Kościoła greckokatolickiego, a w związku z tym czas niechęci wobec przedstawicieli innych wyznań i obrządków (wśród potencjalnych grzechów wymieniane są rozmowy z osobami spoza grona kościoła greckokatolickiego): „диспута з еретиками, книг еретическихъ читаніе, вѣри еретическія, albo жидовскія хваленіе, оу неврнїхъ служеніе”. Z drugiej jednak strony kwestionariusz spowiedzi daje wskazówki co do uniwersalnych wartości moralnych, które krzewili bazylianie: życia w zgodzie z innymi (co w dobie licznych procesów sąsiedzkich wcale nie było tak oczywiste) czy przestrzegania zasad umowy jako elementu konstruującego stosunki społeczne. Co ważne, duchowni przypominali, że zgodnie z nakazami dekalogu ciężkim grzechem jest również krzywoprzysięstwo w sądzie, nakłanianie do nieprawdziwych zeznań itp.

ZAKOŃCZENIE

Prosta mowa jako język o nieznanym statusie tylko sporadycznie pojawia się w tekstach drukowanych w XVIII wieku jako środek wypowiedzi literackiej. Pod tym względem drukarstwo bazylińskie stanowi wyjątek. Prosta mowa jako język druku stanowi fenomen, którego znaczenie trudno przecenić. Należy go rozpatrywać w wielu płaszczyznach: kulturoznawczej (tj. przyczyniającej się do rozwoju kultury ukraińskiej i białoruskiej XVIII wieku), socjologicznej (przybliża świat wartości, wierzeń i wyobrażeń ludności ruskiej i ruskojęzycznej), historycznej (przedstawia sytuację społeczno-polityczną w tym zwłaszcza sytuację wyznaniową na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej), a także na płaszczyźnie lingwistycznej. Wobec różnorodności dialektów, prosta mowa wspólna dla przodków dzisiejszych Białorusinów i Ukraińców, w postaci opracowanej była oczywiście w pewnym stopniu tworem sztucznym, ale nie sztywnym i niezmiennym ze względu na jej „nasycenie” cechami miejscowej wymowy. W kontekście druków poczajowskich należy stwierdzić, że pierwiastkiem dominującym są tu gwary ukraińskie. Oczywiście ze względu na różnice w czytaniu wybranych grafemów na białoruskim i ukraińskim obszarze językowym (na przykład grafemu *ѣ*) redaktorzy pozostawiali swoim czytelnikom furtkę do wymowy zgodnej z ich lokalną tradycją.

BIBLIOGRAFIA

- Bohosłowa nrawuczitielnaja, 1751, Bohosłowa nrawuczitielnaja..., Drukarnia OO. Bazylianów, Poczajów.
- Bohosłowa nrawuczitielnaja, 1756, Bohosłowa nrawuczitielnaja..., Drukarnia OO. Bazylianów, Poczajów.
- Bohosłowa nrawuczitielnaja, 1787, Bohosłowa nrawuczitielnaja..., Drukarnia OO. Bazylianów, Poczajów.
- BRÜCKNER Aleksander, 1950, Dzieje kultury polskiej, t. 2, Książka i Wiedza, Warszawa.
- CIENSKI Marcin, 1992, Formacja oświeceniowa w literaturze Polski i Niemiec, Wiedza o kulturze, Wrocław.
- GETKA Joanna, 2013, Polskojęzyczne druki bazylińskie (XVIII wiek), Bel Studio, Warszawa.
- HUMIECKAJA Łukija, 1965, Woprosy ukraińsko-białoruskich jazykowych swiazej drewnego pierioda, „Woprosy jazykoznanija”, 2, s. 39–44.

- KARSKIJ Jefimij, 1962, Czto takoje drewnieje zapadnorusskoje nareczije, w: Trudy po bieloruskomu i drugim slawianskim jazykam, Izdatielstwo Akademii nauk SSSR, Moskwa, s. 253–263.
- Katechizm missionarskij, 1788, Ogłaszenije si est katechizm missionarskij Monachow Czyna st. Wasilija Velikago wkratci sobran..., Poczajów.
- KOZAK Stefan, 2006, Z dziejów Ukrainy. Religia. Kultura. Myśl społeczna. Studia i szkice, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- LEHR-SPLAWIŃSKI Tadeusz, ZWOLIŃSKI Przemysław, HRABEC Stefan, 1956, Dzieje języka ukraińskiego w zarysie, Polskie Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- MIAKISZEW Włodzimierz, 2008, Język *Statutu Litewskiego* 1588 r., Lexis, Kraków.
- MOJSIJENKO Wiktor, 2006, Fonetyczna systema ukrajins'kich polis'kich howoriw XVI–XVII st. Monohrafija, Wydawnictwo ŻDU im. I. Franka, Żytomyr.
- MORITA Koji, 2002, Związek prostej mowy na dawnych Kresach Wschodnich z prostą mową w Wielkim Księstwie Litewskim. Uwagi terminologiczne, w: Zofia Abramowicz, red., Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, „Studia Slawistyczne”, 3, s. 147–153.
- MOSER Michael, 2002, Czto takoje prostaja mowa?, „Studia Slavica Hung”, 47/3–4.
- Nauky parochialnija, 1792, Nauky parochialnija na nedili i swiata uroczystija ciłoho roku..., 1792, Poczajów.
- Nauky parochialnija, 1794, Nauky parochialnija na nedili i swiata uroczystija ciłoho roku..., 1794, Poczajów.
- PLUSZCZ Pawło, 1962, Do pytannja pro tak zwanu „prostu mowu” XVI–XVIII st. na Ukraini, w: Pytannja istorycznoho rozwitku ukrajins'koji mowy, Wydawectwo Charkiws'koho Uniwersytetu, Charkiw.
- Poslidowanije postryhu, 1750, Poslidowanije postryhu dwoju: W iskus, si jest' w małyj inoczeskyj obraz i wełykyj czyna iże w s'tych Oča nšzego Wasilija Welikaho sowerszennyj obraz, Jeże jest' k objetom inoczeskym, nyszczetje, posłuszanzjiju, czystotje samowolnoje ouserdje. W Obyteli Poczajewskoj..., Drukarnia OO. Bazylianów, Poczajów.
- Poslidowanije postryhu, 1793, Poslidowanije postryhu dwoju w iskus, si jest' w małyj inoczeskyj obraz i wełykyj czyna iże swiatorych Otca naszego Wasilija Welikaho sowerszennij obraz..., Drukarnia OOO. Bazylianów, Poczajów.

- Pouczenije, 1745, Pouczenije o s[wia]tych tajnach o dobroditelech b[o]hosłow-
 skych, o zapowidech B[o]żjich, o zapowidech cerkownich, o hrichach,
 o kaznych y karach c[e]rkownich..., Drukarnia OO. Bazyliańów, Uniów.
- RUSANIWS'KYJ Witalij, 2002, Istorija ukrajins'koji literaturnoji mowy, ArtEk,
 Kyjiw. Sobolewskij Aleksiej, 1907, Lekcii po istorii russkogo jazyka,
 Uniw. tip., Moskwa.
- Sobranije pryypadkow, 1722, Sobranije pryypadkow kratkoje i duch[o]wnym oso-
 bam potrebnije imjeszczjeje w cebje nauku o sakramentach, o desati B[ż]
 jijych przykazaniach o przykazaniach cerkownych..., Drukarnia OO. Bazy-
 lianów, Supraśl.
- Sobranije pryypadkow, 1732, Sobranije pryypadkow kratkoje y duchownym oso-
 bam potrebnije..., Drukarnia OO. Bazyliańów, Uniów.
- SZEWELOW Jurij, 2002, Istoryczna fonolohija ukrajins'koji mowy. Perekład z an-
 hlijs'koho wydannia Serhija Wakułka ta Andrija Danyłenka, Akta, Charkiw.
- TAZBIR Janusz, 1976, Próba określenia kultury szlacheckiej w Polsce przedroz-
 biorowej, w: Zofia Stefanowska, red., Tradycje szlacheckie w kulturze pol-
 skiej, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, s. 7–36.
- USPIENSKIJ Boris, 1994, Kratkij oczerk istorii russkogo jazyka (XI-XIX stst.),
 Gnozis, Moskwa.

Joanna Getka

PROSTA MOWA W TEKSTACH O CHARAKTERZE RELIGIJNYM
 XVIII WIEKU

(Czyn jerejskiego nastawljenija, Poczajów 1776)

Streszczenie

Prosta mowa, czyli potoczny język mieszkańców ziem ruskich dawnej Rzeczypospolitej, jako język o nieuznanym statusie tylko sporadycznie pojawia się w tekstach drukowanych w XVIII wieku jako środek wypowiedzi literackiej, zwłaszcza w tekstach o charakterze religijnym. Pod tym względem drukarstwo bazylikańskie stanowi wyjątek. Bazylianie wydawali teksty w tym języku, prosta mowa pojawiała się również we fragmentach tekstów drukowanych z założenia w innych językach. Tego typu tekst stanowi źródło badań przedstawionych w niniejszym artykule. Propozycja analiza ma wskazać elementy prostej mowy na różnych poziomach języka w wydaniu poczajowskim z 1776 roku: *Czyn jerejskiego nastawljenija*. Tekst kierowany był do kapłanów w celu ułatwienia sprawowania posługi duchownej również wśród niewykształconych wiernych, co wyjaśnia przyczynę pojawienia się w nim elementów ruskojęzycznych. Prosta mowa wspólna dla przodków dzisiejszych Białorusinów i Ukraińców w postaci opracowanej była oczywiście w pewnym stopniu tworem sztucznym, ale jednak zróżnicowanym ze względu na jej „nasylenie” cechami miejscowej wymowy. W kontekście druków poczajowskich należy stwierdzić, że pier-

wiastkiem dominującym są tu gwary ukraińskie. Oczywiście, ze względu na różnice w czytaniu wybranych grafemów na białoruskim i ukraińskim obszarze językowym (na przykład grafemu *ѣ*) redaktorzy pozostawiali swoim czytelnikom furtkę do wymowy zgodnej z ich lokalną tradycją.

“PROSTA MOVA” IN TEXTS OF RELIGIOUS NATURE
FROM XVIII CT.

(*Чинь Іерейскаго наставленія*, Pochayev 1776)

Summary

“Prosta mova” – colloquial language of population of the eastern lands of the former Republic of Poland only occasionally appears in the printed texts in the eighteenth century. It is especially rare in texts of religious nature. In this regard, Basilian typography is an exception. “Prosta mova” as the language of printing, can be seen in texts and fragments of prints published by definition in other languages. This type of text is the subject of the analysis set out in this article. Numerous features of a living language that are visible at the level of phonetics and vocabulary are reflected in the analyzed *Чинь Іерейскаго наставленія*. Analysis of these features brings to the conclusion that the dominant element in the text, is the Ukrainian dialect. Of course, due to the different articulation of selected graphemes on the Belarusian and Ukrainian-speaking territories (eg. grapheme *ѣ*) editors left the pronunciation to the decision of their readers in accordance with the local tradition.